

De vervluchting van het vrijzinnig protestantisme in Nederland¹

1 *Inleiding: 'alle bruggen zijn afgebroken, het kan alleen maar vooruit'*

In zijn op 11 april 1923 in het gebouw van de Vrije Gemeente te Amsterdam gehouden referaat voor de vergadering van moderne theologen sprak de Leidse hoogleraar Karel Hendrik Roessingh over het gebrek aan eenheid en organisatie van het vrijzinnig protestantisme en wees op de noodzaak van de 'wil tot dieper eenheid' en 'het zelfverloochenend streven naar sterke, strakke organisatie'. Zonder dat ziet Roessingh niet in, 'wat wij ...in grooten, wereldhistorischen zin religieus nog kunnen beduiden voor die nieuwe wereld, die te midden van de geestelijke wanorde van onze cultuur groeiende is'². Wat vooral opvalt in deze rede is de ambivalente houding die eruit spreekt. Aan de ene kant beoordeelde Roessingh de situatie van het vrijzinnig protestantisme relatief zeer pessimistisch, maar aan de andere kant was de hoop op een 'wereldhistorische' rol van deze beweging nog volop aanwezig. Alhoewel Roessingh zich sterk heeft gemaakt voor de organisatie van het vrijzinnig protestantisme, is het op grond van zijn rede niet duidelijk hoe hij zich voorstelde dat de problemen principieel overwonnen kunnen worden. Op de vraag, wat hen verenigt, antwoordde hij: 'Ben ik onbillijk, wanneer ik zeg twee dingen; het leege woord "vrijheid" en de negatie der oude orthodoxie?'³. Beginselverklaringen lijken daar toch weinig aan te kunnen veranderen. De dynamiek van een individualistisch, anti-autoritair getoonzette vorm van geloof staat op

1 Voor hun suggesties en kritiek op een eerdere versie van dit artikel wil ik prof.dr. E.J. Kuiper, dr. Peter van Rooden, prof.dr. H.J. Adriaanse en dr. Hetty Zock hartelijk danken. Deze onderzoeken werden gesteund door de Stichting voor Filosofie en Theologie (SFT), die wordt gesubsidieerd door de Ned. Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

2 K.H. Roessingh, 'Eenheid en Organisatie van het Vrijzinnig Protestantisme', *De Hervorming* (1923), 138-141, 146-147, 154-156, opnieuw opgenomen in Roessingh, *Verzamelde Werken* [= VW, 4 delen], Arnhem 1926-27, II, 437-449, i.h.b. 449; vgl. p. 438: 'Nooit kan het modernisme meer terug; alle bruggen zijn afgebroken, het kan alleen maar vooruit; dat wil zeggen: door dieper innerlijkheid van Godsbeleven, door volkomen intellectueele beheersching van de wetenschappelijk-wijsgeerige situatie, door moreele durf en kracht er zich aan geven, dat de Godsverkondiging in het kader van den nieuwen tijd, den tijd na Aufklärung, Bijbelkritiek, natuurwetenschap, Kant en Marx, inhoud krijgt, levend wordt, pakkend, verlossend, samenbindend'; vgl. M.C. van Mourik Broekman, 'Verslag: "De moderne theologenvergadering"', *De Hervorming* (1923), 115v.

3 Roessingh, 'Eenheid en Organisatie', 445.

gespannen voet met een strakke en sterke organisatie⁴. Zo beschouwd lijkt de opgave die Roessingh stelde, nauwelijks uitvoerbaar. De georganiseerde vrijzinnigheid heeft in deze eeuw dan ook zware tijden doorgemaakt en lijkt heden ten dage tot een 'quantité négligeable' te zijn geworden.

De belangrijkste doelstelling van dit artikel is een verklaring voor de teloorgang van het vrijzinnig protestantisme te bieden⁵. Mijn these is dat het verzuiingsproces het einde van de vrijzinnigheid heeft ingeleid, omdat haar ideaal van een brede volkskerk binnen dit systeem van – wat wel genoemd is – de Nederlandse 'apartheid'⁶ geen kans van slagen had. Om een en ander plausibel voor te kunnen stellen beschrijf ik eerst de contouren (2) en vervolgens de teloorgang (3) van het vrijzinnig protestantisme. Een tweede doelstelling is dan de vraag op te helderen, wat met de vrijzinnige ideeën en idealen gebeurd is (4). Zijn ze eenvoudigweg van de Nederlandse bodem verdwenen of waren ze misschien nog ergens rond? Veel hangt bij de beantwoording van deze vragen af van de premissen waar men vanuit gaat. Voordat ik de structuur van de ontwikkeling van het vrijzinnig protestantisme schets, wil ik eerst nog twee preliminaire opmerkingen maken. De eerste betreft de term 'vrijzinnig', de tweede de samenstelling van de 'vrijzinnigen'.

De term 'vrijzinnig' betekent 'tot vrijheid geneigd' zowel in politieke als in religieuze zin. In het begin van de negentiende eeuw werd het begrip reeds gebruikt om vooruitstrevende, liberale politieke groeperingen aan te duiden⁷. In 1901 werd een politieke partij met deze naam opgericht: de 'Vrijzinnig Democratische Bond'⁸. Daarnaast werd rond 1850 de term ook gebruikt ter omschrijving van een modern-religieuze richting. 'Vrijzinnig' en 'modern' ('moderne' theologie of richting) liggen zonder meer in het verlengde van

4 Het telkens weer gebruikte beeld van de vrijzinnigen als een stel kikkers in een kruiwagen duidt aan hoe scherp men ook zelf dit probleem zag; vgl. A.C. Zijdeveld, 'Vrij zinnig eigenzinnig; De cultuur en traditie van de VPRO', in: J.H.J. van den Heuvel e.a., *Een vrij zinnige verhouding; De VPRO en Nederland 1926-1986*, Baarn 1986, 147-180, i.h.b. 149.

5 Het is dus uitdrukkelijk niet de bedoeling een bijdrage te leveren aan de kennis van de geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme; daarvoor is de volgende schets ook te summier. Het gaat erom reeds bekende feiten opnieuw te ordenen en zo een verklaring voor het verval van deze stroming te presenteren.

6 E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren; Een visie op Nederland en de Nederlanders*, Amsterdam 1991², 173v. (vert. van *Das unbekante Holland; Regenten, Rebellen und Reformatoren*, Berlin 1984, 160); Zahn, *Die Niederländer, die Deutschen; Ihre Geschichte und ihre politische Kultur* (= Saarbrücker Universitätsreden, 18), Saarbrücken 1986, 17.

7 Vgl. de artikelen 'vrijzinnig' en 'vrijzinnigheid' in: *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel 23, Leiden 1987, 826-829.

8 De Bond sloot zich na de Tweede Wereldoorlog bij de PvdA aan. Een deel van de vrijzinnig-democraten onder leiding van P.J. Oud voelde zich hier echter niet thuis en richtte een comité op dat mede aan de wieg stond van de VVD; vgl. J.J. Woltjer, *Recent Verleden; Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1994, 448v.; I. Lipschits, *Politieke stromingen in Nederland; Inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*, Deventer 1978, i.h.b. 37v.

elkaar⁹. Het is mogelijk dat de term in eerste instantie polemisch door tegenstanders is gebruikt, zo bijvoorbeeld door Nicolaas Beets: 'O Gy helden der vrijzinnigheid, der onbekrompenheid, der onbevooroordeelde beschouwing van goddelijke en menselijke dingen ..., *wat belooft gij ons vrijheid, daar gij zelve dienstknechten zijt der verdorvenheid?*'¹⁰. Aan het einde van de negentiende eeuw werd het begrip ook door de vrijzinnigen zelf gebruikt¹¹. In de twintigste eeuw begint deze benaming die van 'modern' langzaam te verdringen. In deze religieus(-politieke) betekenis is de term vermoedelijk (een begripsgeschiedenis van de term heb ik niet kunnen vinden) voor het eerst gebruikt in de rond 1850 aanzwellende conflicten binnen het Nederlandse protestantisme – in tegenstelling tot de opkomende 'rechtzinnigheid'. 'Vrijzinnig' is al met al een zeer globaal begrip, dat ook weer gebruikt werd om zich te onderscheiden van het oude, als naïef beschouwde modernisme¹².

Wat betreft de samenstelling van de vrijzinnigen het volgende. In een zeer brede zin vindt men 'vrijzinnigen' zowel binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland als binnen de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK). In principe zou je zelfs van een katholieke vrijzinnigheid kunnen spreken (te denken valt bijvoorbeeld aan de 8 mei-beweging), maar deze laat ik buiten beschouwing. In de gebruikelijke, strikte zin van het woord worden vijf groepen tot het vrijzinnig protestantisme gerekend: de vrijzinnige hervormden (binnen de NHK), de remonstranten, de Nederlandse Protestantenvond (NPB)¹³, en ten dele de doopsgezinden en de lutheranen – in totaal momenteel minder dan een procent van de Nederlandse bevolking¹⁴. Dat was wel eens anders geweest – in hun bloeitijd konden de vrijzinnigen menen de vertegenwoordigers van de hoofdstroom van het protestantisme te zijn.

9 Vgl. H. Höveker, *Bevordert het apostolisch christendom bijgeloof? Bedenkingen tegen een woord tot alle vrijzinnigen, onder de leden der Neder-Duitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam*, Amsterdam 1871, die moeiteloos overschakelt van 'modern' naar 'vrijzinnig'. Ook Roessingh zal dat in zijn ruim zestig jaar later gehouden rede voor de moderne theologen nog doen: zie Roessingh, 'Eenheid en Organisatie'.

10 N. Beets, 'Vrijheid (Joh. 8:36)', in: id., *Stichtelijke Uren* [dl 1], Haarlem 1848, 125-132, hier p. 129.

11 Vgl. de titels van volgende bladen: *De Protestant; Godsdienstig Weekblad in vrijzinnigen geest* (red. I. Hooykaas e.a.) I (1883) en *Teekenen des Tijds; Tweemaandelijksch Tijdschrift in vrijzinnig godsdienstigen geest* (red. C.J. Niemeijer e.a.) I (1899). In beide tijdschriften wordt nadrukkelijk op de maatschappelijke waarde van de vrijzinnige godsdienstige beginselen gewezen; vgl. bv. de openingsbijdrage van het eerste nummer van *De Protestant*: 'Het is onze vaste overtuiging, dat veel van 't geen nu in Kerk en Staat, in maatschappij, school en huisgezin hervorming behoeft, die zal vinden, wanneer die beginselen meer algemeen hun invloed doen gelden'.

12 Vgl. Roessingh, *VW*, IV, 404v., 413.

13 Sinds kort: 'Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB'.

14 J.W. Becker & R. Vink, *Secularisatie in Nederland, 1966-1991; De verandering van opvattingen en enkele gedragingen* (= Sociale en culturele studies, 190), Rijswijk / 's-Gravenhage 1994, 13. Voor de gehanteerde berekeningsmethode zie H. Knippenberg, C.M. Stoppelenburg & H.H. van der Wusten, 'De protestantenband van Nederland; De geografische spreiding der orthodox-protestanten in 1920 en 1985-86', *KNAG Geografisch Tijdschrift* 23 (1989) 12-22, i.h.b. 16v.

De afbakening van de stromingen en groepen die men tot de vrijzinnigheid rekent, is tot op zekere hoogte arbitrair. Dat geldt zeker voor de huidige situatie nu de posities op bepaalde punten steeds moeilijker te onderscheiden zijn¹⁵. 'Vrijzinnig' is niet een omschrijving die zonder meer beperkt kan worden tot diegenen die deze betiteling accepteren. In die zin is ook de woordgeschiedenis niet bepalend voor de afgrenzing van het vrijzinnig protestantisme. Vanuit hedendaags gezichtspunt moet ook het 'moderne', 'liberale' negentiende-eeuwse (en laat-achttiende-eeuwse) protestantisme – dat een synthese tussen christendom en moderne cultuur nastreefde en zich nog niet als 'vrijzinnig' betitelde – ertoe gerekend worden. Ik loop echter niet verder vooruit. Dit opstel is tenslotte ook een verkenning van de grenzen der vrijzinnigheid.

2 Korte geschiedenis: vrijzinnigheid als integratiemodel¹⁶

Het vrijzinnig protestantisme is een modern fenomeen. Weliswaar hebben de vrijzinnige historici van het vrijzinnig protestantisme gepoogd onder verwijzing naar grote stromingen en personen uit een ver verleden, zoals de Moderne Devotie, Wessel Gansfort, Erasmus of Coornhert, de oorspronkelijke Nederlandse wortels van deze traditie aan te tonen¹⁷, maar over het algemeen wordt de vrijzinnigheid in relatie tot de moderniteit gedefinieerd. Dat kan in onderscheiden mate gebeuren. Niet iedereen zal het bijvoorbeeld eens zijn met de volgende uitspraak van een Leids hoogleraar: 'Ik ben een vrijzinnig christen,

15 Zie beneden onder §4.

16 De volgende schets van de geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme berust voor het grootste deel op secundaire literatuur, die meestal door vrijzinnige auteurs geschreven is. Sterk bepalend is hier het werk van de Groningse kerkhistoricus J. Lindeboom; vgl. Lindeboom, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme* (3 delen), Huis ter Heide / Assen 1929-1935; over Lindeboom zie W. Nijenhuis, 'Johannes Lindeboom; Kerkhistoricus tussen de tijden', in: G.A. van Gemert (red.), *'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken'*; *Groningse geleerden 1614-1989*, Hilversum, 241-257 en G.W. Reitsema, 'Ernst Troeltsch in Holland', in: F.W. Graf & H. Renz (red.), *Protestantismus und Neuzeit* (= Troeltsch-Studien, band 3), Gütersloh 1984, 308-318. Zie verder nog: J. Herderscheë, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, Amsterdam 1904; Roessingh, *De Moderne Theologie in Nederland; Hare Voorbereiding en eerste Periode*, Groningen 1914 (= VW, I, 7-182); id., *Het Modernisme in Nederland*, Haarlem 1922 (uitgebreidere versie in: VW, IV, 231-385); A.M. Brouwer, *De Moderne Richting; Eene historisch-dogmatische studie*, Nijmegen 1916; K.A. Beversluis, *Een halve eeuw strijd en opbouw; Ontstaan en ontwikkeling der Vrijzinnig Hervormde beweging*, Assen 1953; J.G. Jacobs, *Kroniek van het vrijzinnig protestantisme: Van de Reformatie tot heden*, Arnhem 1957; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795; Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1981²; B. Klein Wassink, Th.M. van Leeuwen (red.), *Tussen geest en tijdgeest; Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar*, Utrecht 1989.

17 Dit kan zover gaan, dat het calvinisme als een vreemd element binnen de Nederlandse maatschappij wordt gezien; vgl. P. van Rooden, 'Het Nederlands protestantisme en zijn vaderland', in: J.M.M. de Valk (red.), *Nationale identiteit in Europees perspectief* (Annalen van het Thijmgenootschap, 81, nr. 3), Baarn 1993, 95-115, in het bijzonder p. 102; J.C.H. Blom & C.J. Misset, "Een onvervalschte Nederlandsche geest"; Enkele historiografische kanttekeningen bij het concept van een nationaal-gereformeerde richting', in: E.K. Grootes & J. den Haan (red.), *Geschiedenis godsdienst letterkunde*. Fs. S.B.J. Zilverberg, Roden 1989, 221-232.

omdat ik geloof in den goddelijke zin der verlichting'¹⁸. Zo wilde Roessingh pas van een modern christendom spreken, wanneer men zich bewust was van de tegenstelling tussen religie en moderniteit. De oude liberalen van het begin van de negentiende eeuw hadden dat zijns inziens nog niet zo in de gaten: ze noemden de bijbel het meest liberale boek van alle liberale boeken en meenden dat een synthese tussen christendom en moderne cultuur, tussen openbaring en autonomie eenvoudig tot stand gebracht zou kunnen worden¹⁹. Reeds in zijn dissertatie over de Moderne Theologie in Nederland is zijn afkeer van dit soort theologie duidelijk merkbaar. De oude liberalen hebben weliswaar Fichte, Schleiermacher en Hegel gelezen, zo schrijft hij daar, maar meenden vervolgens "'al die luchtsprongen, al die gewaagde hypothesen, al die paradoxen en orakelspreuken"' van de Duitse idealisten eenvoudig terzijde te kunnen schuiven²⁰. Een duidelijk probleembewustzijn ontstond volgens Roessingh pas in de veertiger jaren met de bloei van de moderne theologie. De namen van Jan Hendrik Scholten, Abraham Kuenen en Cornelus Petrus Tiele waren in de Westeuropese wetenschappelijke gemeenschap bekend en ten dele ook gevreesd²¹.

Men kan dus strijden over wat 'vrijzinnig' of 'modern' precies inhoudt, maar dat is in dit verband minder relevant. Grofweg zou men kunnen zeggen dat het vrijzinnig protestantisme zowel het einde van het schriftgezag als dat van het geloof in wonderen betekent. Roessingh gaf de volgende karakteristiek, die mij nog steeds adequaat lijkt:

1. het accepteren van de bijbelkritiek;
2. de gerichtheid op de cultuur en de moderne filosofie in het bijzonder;
3. de vrijheid ten opzichte van het traditionele dogma, en (daarmee samenhangend)
4. het verdwijnen van de oude kerkopvatting; de kerk wordt gezien als een organisatie van gelijkgezinden zonder externe verplichtingen²².

Roessingh zag de zwakte van een dergelijk gespiritualiseerd kerkbegrip zeer scherp, maar de generatie voor hem had de vervluchtiging van het oude, op autoriteit gebaseerde kerkbegrip nog als een vooruitgang gezien. De Leidse kerkhistoricus en godsdienstwijsgeer L.W.E. Rauwenhoff schreef in 1867 in het openingsartikel van de eerste jaargang van het *Theologisch Tijdschrift* dat de kerk zich geïsoleerd heeft en dat de functie van de kerk voor een belangrijk

18 L.J. van Holk, *De boodschap van het vrijzinnig Christendom*, Amsterdam 1939, 23.

19 Roessingh, *Het modernisme in Nederland*, VW, IV, 256.

20 Roessingh, *De Moderne Theologie in Nederland*, VW, I, 24.

21 Vgl. Roessingh, *Het Modernisme in Nederland*, VW, IV, 347.

22 Roessingh, 'Het vrijzinnig protestantisme te midden der geestelijke stroomingen' (1923), VW, IV, 395-402.

deel door de maatschappij is overgenomen. Daarmee wilde hij de invloedrijke theorie van de Duitse liberale theoloog Richard Rothe²³, dat de kerk zou opgaan in de (christelijke) staat, corrigeren en preciseren. Met het wegvallen van het supranaturalisme valt de grond voor de traditionele kerk weg. De natuurlijke vorm van godsdienstige gemeenschap zag hij daarin, dat 'de gelijkgezinden op eenige plaats zich aan elkander aansluiten en door geheel vrije keus iemand benoemen tot hun prediker en leidsman in den godsdienst'²⁴.

In het weekblad van de Nederlandse Protestantenbond *De Hervorming* – zo genoemd, omdat men een tweede hervorming noodzakelijk achtte²⁵ – verscheen in 1877 een advertentie met de volgende inhoud: 'Moderne predikanten, die met gelijkgezinde kerkeraden genegen zijn zich aan het gezag der hoogere kerkbesturen in geestelijke zaken geheel of ten deele te onttrekken, worden dringend uitgenoodigd zich aan te melden bij de Redactie van dit blad, teneinde met anderen, die daartoe reeds besloten zijn, in overleg te kunnen treden'²⁶. Menigeen zag de taak van de traditionele kerk als achterhaald. Het protestantse vaderland heeft geen bijzondere kerk meer nodig – dat zou de uiterste consequentie van een triomfalistisch vrijzinnig protestantisme zijn. Vrijzinnigheid en vaderland worden dan direct op elkaar betrokken. De in 1870 opgerichte NPB is daar in zekere zin een goed voorbeeld van. Men was uitdrukkelijk een buitenkerkelijke vereniging met individuele leden, en het lidmaatschap stond ook open voor niet-christenen. De beginselverklaring was zeer ruim: 'De N.P.B. is eene vereniging van hen die willen samenwerken om de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven te bevorderen zoo binnen den kring der Kerkgenootschappen als daarbuiten in Nederland en zijn koloniën'²⁷. De meeste vrijzinnigen wilde echter de vaderlandse volkskerk niet vaarwel zeggen. Maar het werd snel duidelijk, dat het harmonie-model van de liberale elites ver van de werkelijkheid afstond. Het ideaal van een volkskerk ontkende de reëel bestaande religieuze pluriformiteit.

Samenvattend: in de negentiende eeuw meenden de vrijzinnigen, dat zij het christendom van de toekomst vertegenwoordigden. Men geloofde dat in Neder-

23 Vgl. F. Wagner, 'Theologische Universalintegration; Richard Rothe', in: F.W. Graf (red.), *Profil des neuzeitlichen Protestantismus*, Band 1, Gütersloh 1990, 265-286.

24 L.W.E. Rauwenhoff, 'De Kerk', *Theologisch Tijdschrift* 1 (1867), 1-37, i.h.b. 33.

25 Vgl. *De Hervorming* 1 (1873), nr. 1: 'Nieuwjaarsgroet'; H.Y. Groenewegen, 'De wetenschap en het vrijzinnig protestantisme', *De Gids* 60 (1896), 40-61, m.n. 54v. Men schrok er niet voor terug een vergelijking tussen Luther en de NPB te trekken, wat overigens direct gepaard ging met een sterk anti-papisme; vgl. *Beschrijving van den eersten Nederlandschen Protestantendag*, gehouden te Utrecht 30 October 1873, onder leiding van Prof. Mr. C.W. Opzoomer, Eere-Voorzitter, Rotterdam 1873. Het is dus niet toevallig dat 'Vrijzinnigen' zich in deze tijd zo sterk als 'Protestanten' zagen en dat deze term in hun vocabulaire zo'n prominente plaats inneemt.

26 *De Hervorming* 1877, nr. 47 – geciteerd naar Roessingh, *Het Modernisme in Nederland*, VW, IV, 341.

27 Geciteerd naar G.J. Hoenderdaal, 'Het vrijzinnig protestantisme tussen de schaduwen van gisteren en morgen (1925-1940)', in: *Tussen geest en tijdgeest*, 161-297, hier: p. 272.

land een vrijzinnige, moderne vorm van religiositeit de boventoon zou gaan voeren, en dat het mogelijk zou zijn de 'massa's' in liberale zin op te voeden²⁸. Dat was een foute vooronderstelling, en het is ook niet zo verwonderlijk dat protest ontstond tegen de dominante positie van de liberalen en vrijzinnigen²⁹. Zij vertegenwoordigen de idealen van een specifiek burgerlijke klasse en waren niet opgewassen tegen de nieuwe uitdagingen aan het einde van de negentiende eeuw, met name niet tegen de dynamiek die de 'massa's' in beweging bracht. De latere vrijzinnigen noemden altijd het 'sociale vraagstuk' als het grote probleem, waarop men geen goed antwoord had weten te geven³⁰. De grootste teleurstelling was dat de zogenaamde rechtzinnigheid zich steeds beter wist te organiseren, en niets kon de liberalen zo kwaad maken als het feit, dat Abraham Kuyper met de katholieken een front tegen hen wist te vormen. Dat betekende het definitieve einde van een vrijzinnig vaderland zowel in politiek als in religieus opzicht.

3 *De teloorgang: verzuiling tegen wil en dank*

De vrijzinnigheid en de Nederlandse Hervormde Kerk, waar de vrijzinnigen hun sterkste uitvalbasis hadden, hebben door de emancipatie van de gereformeerden, de katholieken en de socialisten hun leidende positie in de Nederlandse samenleving verloren. Hun identificatie met de natie en het establishment was gedurende het verzuilingsproces een destructieve keuze³¹. Tussen 1880 en 1970 is het aantal lidmaten van de NHK met meer dan de helft teruggelopen, terwijl het aantal gereformeerden en katholieken min of meer constant is gebleven.

'Verzuiling' mag dan een niet al te precieze term ter beschrijving van de differentiatie van organisaties op expliciet levensbeschouwelijke grondslag zijn, het staat vast dat rond 1900 een systeem van min of meer gesloten subculturen ontstond. Men kan van mening verschillen over de vraag, of ook de zogeheten neutrale, maar feitelijk liberaal georiënteerde zuil een levensbeschouwelijk

28 De relatie tussen politiek en religieus liberalisme is complexer dan vaak voorondersteld wordt, maar dat er in de negentiende eeuw een duidelijk verband was, lijkt moeilijk bestreden te kunnen worden; vgl. Hendrik te Velde, *Gemeenschapzin en Plichtsbefef; Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Diss. Groningen), s.l. 1992, i.h.b. 38-41.

29 Vgl. D.J. Wolffram (red.), *Om het christelijk karakter der natie; Confessionelen en de modernisering van de maatschappij (1850-1940)*, Amsterdam 1994; P. van Rooden, 'Contesting the Protestant Nation; Calvinists and Catholics in the Netherlands', te verschijnen in: *Etnofoor* 8 (1995).

30 Vgl. Roessingh, *Het Modernisme in Nederland*, VW, IV, 363-365; J.P. Kruijt, 'Mentaliteitsverschillen in ons volk in verband met godsdienstige verschillen', *Mensch en Maatschappij* 19 (1943), 1-28, 65-83, m.n. 72 (= Kruijt, *Zoeklicht en Kompas*, Assen 1968, 28-70, i.h.b. 55).

31 Vgl. P. van Rooden, 'Secularization, Dechristianization and Rechristianization in the Netherlands', te verschijnen in: H. Lehmann (red.), *Säkularisation und Dechristianisierung in Europa und Amerika*. Voor een veelzijdige analyse van het lot van het vrijzinnige protestantisme zie: E.J. Kuiper, 'Vrijzinnig Protestantisme in ontwikkeling', in: id. & J. van Goudoever, *Vooruit Voorbij Verder*, Utrecht s.a. (1982), 7-34.

karakter heeft³², maar hoe dat ook zij, het is niet te betwisten dat gereformeerden, katholieken, socialisten en ook hervormden en liberalen zich op verschillende maatschappelijke gebieden organiseerden. Een katholiek auteur beschreef het gevoel van separatie als volgt: 'De manier waarop anderen, de protestanten, de socialisten en de liberalen over ons oordeelden bevorderde alleen maar dat de groep en het apartheidsbesef zich inwendig versterkten. Dan was het toch maar beter om "binnen" te blijven, in de eigen sterke organisaties, in de eigen partij, in de eigen vakvereniging, de eigen pers en radio, de eigen vrouwenbond en voetbalclubs ... De afhankelijkheid van de parochiegeestelijken was soms zeer groot, zeker als die samen optraden met lokale regenten, middenstanders of werkgevers'³³. Verzuiling betekent in ieder geval een streven naar emancipatie, dat niet gericht was op integratie, maar op segregatie. In het bekende boek van Arent Lijphart wordt de verzuiling beschreven als een middel om tot pacificatie te komen³⁴. Elke groep krijgt binnen dit systeem van distributieve gerechtigheid het haar toekomstende deel³⁵.

Hoe heeft nu de vrijzinnigheid op deze emancipatie gereageerd? Omdat de vrijzinnigen en de liberalen meenden het algemene te representeren en poogden de bestaande pluriformiteit binnen een overkoepelend kader te integreren, hebben ze daarop terughoudend gereageerd. Hun zelfbeeld stond het hun eenvoudigweg niet toe zichzelf als een zuil naast andere te zien. Een goed voorbeeld is de vrijzinnige omroep, omdat dit een van de weinige gebieden is waar de vrijzinnige protestanten zich een plaats binnen het verzuilde systeem hebben verworven. Naast N.C.R.V., K.R.O., V.A.R.A. en A.V.R.O. kwam in 1926 de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (V.P.R.O.) tot stand. Van het begin af aan heeft men moeite met deze afzondering. Het vrijzinnig geloof heeft immers als taak de gehele maatschappij 'als een zuurdesem' te doordringen en de V.P.R.O. zal zich dan ook uitdrukkelijk niet alleen tot de eigen groep richten. Op grond van praktische motieven is het tot de oprichting van een eigen zuiltje gekomen, maar van ganser harte ging dat niet. Een nationale

32 J.P. Kruijt, 'Verzuildeheid in Nederland, blijvende structuur of aflopende episode?', in: P.H. van Gorkum (red.), *Pacificatie en de Zulen*, Meppel 1965, 9-31; Kruijt, 'De verzuildeheid in Nederland', in: id., *Zoeklicht en kompas*, Assen 1968, 280-296.

33 W. Goddijn, *Roomsden dat waren wij*, Hilversum 1978, 85v., gecit. naar Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren*, 174v. Aan het boek van Zahn zijn in deze paragraaf enkele pregnante formuleringen ontleend.

34 A. Lijphart, *Verzuiling, Pacificatie en Kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1984⁴; e.

35 Voor de theorievorming omtrent verzuiling zie H. Daalder, 'Politologen, sociologen, historici en de verzuiling', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985), 52-64; P. Pennings, *Verzuiling en Ontzuiling; De lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Diss. Amsterdam, UvA), Kampen 1991, i.h.b. 2-33, en het themanummer 'Consociationalism, Pillarization and Conflict-management in the Low Countries' van *Acta Politica* 19 (1984) nr.1, 7-178, met een uitvoerige bibliografie.

omroep was eigenlijk meer in de geest van de vrijzinnigen geweest³⁶. Een bijkomend probleem was dat zij politiek niet op een lijn stonden; naast een liberale bestond er ook een sociaal-democratische stroming binnen de vrijzinnigheid.

Als teken van de zwakke organisatorische structuur (en van de beginnende ontzuiling) kan men de snelheid beschouwen waarmee de V.P.R.O. haar religieus-vrijzinnige grondslag is kwijtgeraakt. Met een beroep op de traditionele vrijzinnige tolerantie en openheid voor de wereld heeft de revolutionaire, '68-er' stroming binnen de VPRO de omroep tot een algemene links-intellectuele zender gemaakt. Sommigen zien hier toch nog continuïteit: 'Mijn stelling luidt al een jaar of 15: van 1926 tot 1986 loopt een doorgaande lijn, waarin de zogenaamde revolutie van 1968 slechts een kreukeltje vormt. Er kwam een jongere generatie dwazen aan het roer en dat was alles. God raakte een beetje op de achtergrond, maar dat was zijn eigen schuld. Verder bleef alles bij het oude: de geest boven de materie, de kunst boven de commercie en de medemenselijkheid boven alles'³⁷. In die zin is het inderdaad mogelijk een doorgaande lijn te zien, die echter toch het einde van de traditionele vrijzinnigheid met zich meebracht. Dat men hier ook het tegengestelde standpunt kan verdedigen bewijzen de volgende woorden van P. Smits: 'Zomin als men van een geheelonthoudersvereniging een bierbrouwerij maakt, zomin maakt men van de VPRO iets "geheel nieuws" dat zich losmaakt van het historisch gegroeide klimaat, ja, zich daar lijnrecht tegenover opstelt'³⁸.

De vrijzinnigheid staat traditioneel aarzelend tegenover de keuze tussen organisatie of stroming³⁹. Enerzijds schijnt voor het behoud van de identiteit

36 Zo hoopte N. Bruining, die nauw bij de oprichting van de V.P.R.O. betrokken was, in 1925 nog 'dat men zal kunnen geraken tot een omroeporganisatie, waarbij de verschillende groepen, die dogmatisch op een verschillend standpunt staan, elk hun deel krijgen en ook voor preekwerk van de radiotelefonie kan worden gebruikt gemaakt', geciteerd naar J.H.C. Blom, "Het geloof van de radio op Vrijdagavond"; Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1968', in: Daalder e.a., *Een vrij zinnige verhouding*, 73-146, hier: p. 90.

37 Tieke Spelberg, 'Zaterdag', in: *VPRO-Gids*, 1986, nr. 21, 24, geciteerd naar Zijderveld, 'Vrij zinnig eigenzinnig', 151.

38 P. Smits, 'Het euvel van denken in blokken', *Vrije Geluiden* 42 (1969) nr. 27, 37, geciteerd naar Zijderveld, 'Vrij zinnig eigenzinnig', 149.

39 Vgl. W.R.M. Noordhof, *Het godsdienstig gemeenschapsleven in het Nederlandsch vrijzinnig protestantisme; Een sociaal-psychologische studie* (Diss. Leiden), Lochem 1933, 140v.; helder schetst W. Banning, *Het Vrijzinnig Protestantisme op de tweesprong; Organisatie of stroming*, Arnhem 1945, 135, het dilemma vanuit de naoorlogse situatie: 'Er staan ons twee wegen open: wij kunnen volharden in de posities van voor 1940, voortwerken met dezelfde methoden aan een eigen hechte organisatie met haar kerkelijke strijd, haar programma's, modi vivendi, evenredige vertegenwoordiging, zorg voor eigen organen, fondsen, predikantsplaatsen enz. Het betekent de degradatie der kerk tot administratief lichaam dat verschillende blokken nog in een verband samenhoudt. Of wij kunnen ons mede geven aan de arbeid tot de reformatie der kerk, zo dat zij wordt wat zij behoort te zijn: een Christusbelijdende volkskerk van profetisch karakter, die ook de problemen der moderne samenleving, de nood van ons eigen volk ten diepste ernstig neemt; wij kunnen in deze kerk en deze arbeid één stroming willen zijn naast andere, organisch deel van een levend geheel naar het beroemde beeld uit I Kor 12. In korte formule gebracht: *organisatie of stroming* – tussen deze beide gaat

een eigen organisatie onontkoombaar, anderzijds wijst men isolement af en wil als een stroming binnen een groter geheel (van kerk of maatschappij) functioneren. De uitgangspunten van de vrijzinnigen zijn te zwak om een stabiele organisatie te garanderen. Men is sterk individualistisch georiënteerd, men houdt niet van dwang of particularisme – een slechte uitgangspositie in een land, waar de concurrerende levensbeschouwelijke groepen op de noodzaak van een actieve participatie binnen de eigen groep hameren⁴⁰. In die zin bestaat een scherp contrast met bijvoorbeeld Duitsland, waar de traditie van een volkskerk veel sterker is⁴¹. In de Nederlandse situatie van een ver voortgeschreden kerkelijk pluralisme lijkt het ideaal van een brede volkskerk veel minder kansrijk. Bovendien slaagt de orthodoxie er beter in haar aanhangers aan zich te binden, en de uitspraak dat het pad tot onkerkelijkheid via de vrijzinnigheid loopt lijkt mij dan ook duidelijk een kern van waarheid te bevatten⁴².

4 *De vervluchting: een vrijzinnige 'civil religion'?*

Is met de verzuiling het lot van de vrijzinnigheid definitief bezegeld, en is de enige taak die nog rest, te zorgen dat zij een zachte dood sterft? Daarmee kom ik bij het wat speculatieve deel van dit opstel. De vraag is: zou men met recht kunnen spreken van een vrijzinnigheid buiten de vrijzinnigheid? Het is een oude vrijzinnige sport om tegenstanders – de orthodoxen – op vrijzinnigheid te betrappen⁴³. Het klopt natuurlijk, dat de orthodoxie veranderd is, dat bijbelkritiek langzaam maar zeker aanvaard is en dat men zeer terughoudend

de keuze'.

40 Een goed voorbeeld van deze mentaliteit is te vinden in een dubbelinterview met A. van der Meiden en A.C. Zijdeveld, *Inzage; Boekenmagazine*, Februari 1994, nr. 1, 3-6. Zijdeveld vertelt hier over de reactie die hij aan de Utrechtse theologische faculteit van zijn mentor professor van Ruler kreeg op zijn aarzeling predikant te worden: 'Die zei: "Ik heb spug genoeg van die studenten die half erin zijn en half eruit. Het is óf erin óf eruit". Toen zei ik: "Nou Professor als u het zo stelt dan is het eruit". Van Ruler: "Wat moet ik dan doen meneer Zijdeveld als straks de minister van oorlog opbelt?"'

41 A. Felling, J. Peters, O. Schreuder, *Religion im Vergleich; Bundesrepublik Deutschland und Niederlande* (Europäische Hochschulschriften, Reihe 23, Theologie, 316), Frankfurt a.M. 1987, 132: 'Es ist keine Frage, daß im Rahmen der nahezu unverwüstlichen deutschen volkskirchlichen Traditionen die Anstaltsreligiosität in der Bundesrepublik blüht, während in den Niederlanden mit ihrer denominationellen Vergangenheit die Gemeindereligiosität als Standard gilt'.

42 Vgl. H.D. de Loor, 'Nederlandse Hervormde Kerk; Terugtocht of aftocht?', in: W. Goddijn, e.a., *Hebben de Kerken nog toekomst; Commentaar op het onderzoek 'Opnieuw; God in Nederland'* (Annalen van het Thijmgenootschap, 69, nr. 1), Baarn 1981, 61-89, 176-178, i.h.b. 66.

43 B.D. Eerdmans, 'Wandlungen der calvinistischen Orthodoxie im zwanzigsten Jahrhundert', in: M. Fischer & F.M. Schiele (red.), *Fünfter Weltkongreß für freies Christentum und religiösen Fortschritt; Berlin 5. bis 10. August 1910. Protokoll der Verhandlungen*, Berlin 1910, 430-442, i.h.b. 431: 'Wenn es sich nun zeigt, daß eben diese calvinistische Orthodoxie sich der Macht der neueren Weltanschauung nicht entziehen kann, und demzufolge sogar mit dem *Supranaturalismus* bricht, so ist dies bemerkenswert genug, um auf diesem Kongresse mit Freude begrüßt zu werden'; vgl. ook de voorwoorden van de verschillende edities van J.H. Scholten, *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, Leiden 1848-1850.

is met het uitoefenen van leertucht. Is daarmee het grootste deel van de Nederlandse protestanten vrijzinnig geworden? Bij de beantwoording van deze vraag hangt veel af van de premissen waar men vanuit gaat. Toch is de bewering dat het Nederlandse protestantisme heden ten dage een vrijzinnig karakter draagt, te boud. Ook uit recent onderzoek blijkt hoe sterk het geloof bijvoorbeeld in het geïnspireerde en letterlijke karakter van de bijbel bij hervormden en gereformeerden nog is⁴⁴. Bij de onderhandelingen over 'Samen op weg' wordt zeer veel nadruk op de belijdenis gelegd, in het bijzonder op de status van de Dordtse Leerregels. Zo wordt de illusie in stand gehouden dat op deze wijze de 'eenheid der kerk' bewaard zou kunnen blijven, terwijl er feitelijk sprake is van een veelvormigheid van belijden. Toch worden de vrijzinnigen en 'vrijzinnige' opvattingen praktisch getolereerd. Dat is de ene kant van de zaak.

Anderzijds kan men met enig recht beweren: terwijl de vrijzinnige organisaties vergrijzen, komt er feitelijk steeds meer vrijzinnig geloof. Principes als die van binnenkerkelijke en interreligieuze tolerantie en van de autonomie van het individu – ook 'in religiosis' – staan in hoog aanzien. Ten opzichte van het politieke protestantisme van de zeventiger en ook tachtiger jaren valt een verschuiving naar religieuze beleving en spiritualiteit te constateren. Binnen de NHK bijvoorbeeld is duidelijk plaats voor een individualistische en subjectieve wijze van geloven. Praktisch heerst een grote mate van tolerantie. Toch zou ik de NHK – om mij daartoe te beperken – geen vrijzinnige kerk noemen. Afgezien nog van het feit dat een in intellectueel opzicht antimodernistische rechtzinnigheid nog sterk vertegenwoordigd is, heeft men er ook moeite mee de feitelijk bestaande pluriformiteit te erkennen. Het lijkt er veel op dat men dat in ieder geval niet met een gerust hart doet en er soms een kwaad geweten bij heeft. 'Eigenlijk zou er toch een eenduidig verbindend element moeten zijn'. Men lijkt zich schoorvoetend aan te passen aan de veranderde moderne, buiten- en binnenkerkelijke omstandigheden, terwijl de vrijzinnigen altijd gemeend hebben dat het onvermijdelijk was de moderniteit – om het maar eens pathetisch te zeggen – recht in de ogen te kijken, en zowel dogmatisch als organisatorisch veranderingen door te voeren.

Daarbij komt dat de machtige middenorthodoxie in de NHK intellectueel gezien sterk door het Barthianisme beïnvloed is – een invloed die desastreus is geweest voor de traditionele vrijzinnige theologie⁴⁵. Het spreken over religieuze behoeften was lange tijd taboe. Opvallend genoeg zijn het van huis uit

44 Becker & Vink, *Secularisatie in Nederland*, 142-143.

45 De theologische ontwikkelingen kunnen in dit artikel alleen maar aangestipt worden. Een zeker niet onbelangrijk thema van onderzoek is de vraag hoe de vrijzinnigen – beginnend met Roessingh – de uitdaging waarvoor de dialektische theologie hen stelde, hebben pogen te verwerken. Voor deze suggestie dank ik de (mij onbekende) referent van het NTT.

niet-vrijzinnige theologen, zoals H.M. Kuitert, die een theologie 'van beneden' hebben ontwikkeld, die sterk aan de oude vrijzinnige theologie herinnert. Misschien is de tegenstelling tussen rechtzinnig en vrijzinnig te weinig scherp om hier een definitief oordeel uit te spreken⁴⁶. Het heeft ook weinig zin een verschil te stipuleren, alsof een definitie hier uitkomst zou kunnen brengen. Naar mijn persoonlijke indruk ligt een belangrijk verschil op het terrein van de christologie. Als men ziet dat de belangrijkste conflicten uit de meer recente tijd gaan over zaken als de betekenis van de 'zoendood' van Christus en de feitelijke realiteit van de opstanding, dan zou men het verschil tussen rechtzinnig en vrijzinnig misschien moeten lokaliseren in het al dan niet vasthouden aan de aanspraak op de exclusiviteit van het heil in Christus.

Gezien het feit dat de ontkerkelijking het sterkst optreedt bij de vrijzinnigen, lijkt de macht van de orthodoxie binnenkerkelijk gezien alleen maar toe te nemen – wat het effect van kerkverlating aan de andere zijde hoogstens nog zal versterken. Maar is dit niet te eng binnenkerkelijk gedacht? Gods tegenwoordigheid is niet te reduceren tot de staatjes van kerksheid⁴⁷. Dat mag waar zijn, maar de betekenis van de buitenkerkelijke vrijzinnigheid binnen de maatschappij is niet gemakkelijk te meten. Hier hangt wederom erg veel af van het interpretatiekader dat men gebruikt. Natuurlijk is de Nederlandse cultuur sterk bepaald door christelijke waarden. Het grote voorbeeld zou dan de verzorgingsstaat zijn, die niet toevallig met een gotische dom vergeleken is. Elke regering heeft aan dit kostbare bouwwerk nieuwe torens en erkers toegevoegd, en nu her en der stukken worden afgebroken kan de calvinistische zin voor rechtvaardigheid door relatief kleine veranderingen of denivellerende effecten gevoelig geraakt worden. De zuilen hebben alle hun wortels in het christendom – zo wordt gezegd – en in de verzorgingsstaat zijn nu waarden als vrijheid, gelijkheid en solidariteit gematerialiseerd⁴⁸. Zo kan dan de vraag gesteld worden, of de verliezers – de vrijzinnigen – toch niet de uiteindelijke winnaars zijn. De verzorgingsstaat en de daaraan ten grondslag liggende waarden zouden de Nederlandse 'civil religion' vormen. Een soort van buitenkerkelijk christendom zou dan de religieus-levensbeschouwelijke eenheid van Nederland uitmaken. Het vrijzinnige individualisme heeft weliswaar de kerkelijke instituties aangetast, maar via een omweg is het toch tot een integratie op een hoger niveau gekomen. De consequentie hiervan is dus de vervluchting van God – een prijs die ook de meeste vrijzinnigen niet graag betalen.

46 Vgl. H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland; Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen 1992, 246.

47 Vgl. T. Rendtorff, 'Volkskirche in einer säkularen Welt', in: id., *Vielspältiges*, Stuttgart 1991, 231-247, m.n. 241.

48 Vgl. M.B. ter Borg, 'Publieke religie als compromis', in: L. Laeyendecker & O. Schreuder (red.), *Religie en politiek; Verkenning op een spanningsveld*, Kampen 1985, 175-196.

5 Conclusie: 'Paradiso'

De verzuiling – zo heb ik gepoogd aan te tonen – heeft het einde van het vrijzinnig protestantisme met zijn ideaal van godsdienst als een cultuurgoed en van een brede, vrije volkskerk ingeluid. Deze ideologie kon functioneren in een tijd dat de liberale elite de macht in handen had, maar met de emancipatie van andere 'volksdelen' had zij haar beste tijd gehad. Daardoor werd op kerkelijk gebied het eenheidsideaal van de vrijzinnige, protestantse kerk onrealistisch. Toch is veel vrijzinnig gedachtengoed doorgedrongen binnen de kerk – niet zozeer overigens door de directe invloed van de vrijzinnigen, die door hun zwakke graad van organisatie gering was, als wel door het feit dat ook grote groepen niet-vrijzinnigen ontdekten dat vele oude 'rechtzinnige' standpunten achterhaald waren en de kerken alleen konden overleven door een grotere mate van subjectieve vrijheid en pluriformiteit binnen de kerk te accepteren.

De vraag of onze verzorgingsstaat uiteindelijk een vrijzinnig christelijk ideaal vertegenwoordigt, is moeilijk definitief te beantwoorden. Dit hangt af van wat men (nog) onder godsdienst of religie wil verstaan⁴⁹. Het vermaarde culturele centrum 'Paradiso' zetelt in het voormalige gebouw van de Vrije Gemeente te Amsterdam, waar Roessingh in 1923 zijn rede over de eenheid en de organisatie van het vrijzinnig protestantisme hield – of dezelfde locatie voldoende is om van een vergelijkbare functie te spreken, is twijfelachtig. Het opvoeren van een traditioneel katholieke mis in deze tempel van moderne popmuziek (zoals is gebeurd) lijkt mij onvoldoende om deze vraag bevestigend te beantwoorden. De vervluchtiging van het vrijzinnig protestantisme betekent in dit geval toch zoveel als zijn opheffing. De verkondiging van de 'vastigheden Gods' 'in een cultuur, waarin voor eeuwig de mogelijkheid is uitgesloten om ooit terug te vinden een theologisch fundament, in den vorm eener voor allen gezaghebbende openbaring' zag Roessingh reeds als de 'zware, de bijna tragisch onoverwinnelijke moeilijkheid' voor het vrijzinnig protestantisme⁵⁰. Wellicht is dit het probleem waar het Nederlandse protestantisme als geheel momenteel voor staat. Roessingh heeft er alles aan gedaan om deze moeilijkheid te overwinnen. Of dit uiteindelijk zal lukken is nog steeds een open vraag. Het vrijzinnig protestantisme lijkt in ieder geval niet op deze immense taak berekend. Of de lessen van de ondergang van de georganiseerde vrijzinnigheid van nut kunnen zijn, staat te bezien. Vervluchtiging lijkt vanuit kerkelijk standpunt nooit de oplossing te kunnen zijn. De christelijke beginselen moeten zich ergens uitkristalliseren, anders dreigen zij in het niets op te gaan.

49 De beslissende vraag is hier: moeten functionele equivalenten voor de traditionele religie ook als 'religie' beschouwd worden of moet in de definitie van religie toch vastgehouden worden aan een gerichtheid op het transcendente?

50 Roessingh, 'Eenheid en Organisatie', 437.